

Jarosław Karzarnowicz

Polonizmy w ukraińsko-łacińskim (słowiano-łacińskim) rękopiśmiennym słowniku Arseniusza Koreckiego-Satanowskiego i Epifanusza Sławinieckiego z XVII wieku

---

Acta Polono-Ruthenica 9, 187-200

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jarosław Karzarnowicz
Gdańsk

Polonizmy w ukraińsko-łacińskim (słowiano-łacińskim) rękopiśmiennym słowniku Arseniusza Koreckiego-Satanowskiego i Epifaniasza Sławinieckiego z XVII wieku

Związki polsko-wschodniosłowiańskie mają wielowiekową tradycję uwarunkowaną wzajemnym sąsiedztwem, powiązaniem gospodarczymi, handlowymi, a w średniowieczu także rodzinnymi czy kulturowo-obyczajowymi. Powiązania te musiały odbijać się także w języku. Wpływem języka szlachty ruskojęzycznej wyjaśnia się zanik w staropolszczyźnie tzw. *ǫ* pochylonego, funkcję superlatywną przedrostka *prze-* w derywatach typu *przedrogi, przemiły*¹, formacje zdrobniałe typu *serdeńko, mateńka* z przyrostkiem *-eńk-* i inne zjawiska. Już najwcześniejsze zabytki staroruskie mają wyrazy pochodzenia polskiego, rutenizmów nie brak w słownictwie staropolskim do XVII w. Okres zaborów to czas wpływów rosyjskich. Język polski był pośrednikiem w procesie przyswajania wyrazów łacińskich, romańskich czy angielskich przez języki wschodniosłowiańskie. Wzajemne zapożyczenia dotyczą głównie realiów charakterystycznych dla Polski bądź Rusi, a zatem przede wszystkim tematyki prawno-administracyjnej, religijno-kościelnej, nieliczne tylko – szeroko rozumianego życia codziennego.

Od XVI w. rozpoczyna się proces polonizacji magnaterii i szlachty ruskiej i wraz z nim ekspansja polonizmów do języka staroukraińskiego, słownictwo pochodzenia polskiego zaczyna obsługiwać najróżnorodniejsze sfery życia. Język polski staje się powoli językiem warstw wykształconych, językiem kultury, zaczyna pełnić rolę podobną do łaciny w Polsce średniowiecznej czy języka cerkiewnosłowiańskiego w historii języka rosyjskiego². Od tego okresu datuje się znajomość literatury polskiej na Rusi³, co szczególnie było widoczne w XVII w.

¹ Jest to model cerkiewnosłowiański, który szerzy się w polszczyźnie pod wpływem ruskim i czeskim.

² Język ruski pozostawał nadal językiem wsi i chłopstwa, a zatem wytworzyła się sytuacja rusko-polskiej dwujęzyczności.

³ I. Feketa, *Polonizmy leksykalne w języku zabytków powstałych na Rusi Zakarpackiej w XVI-XVII wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 23, 1985, s. 141.

w kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, w której polski był jednym z języków wykładowych, a na pewno go tu nauczano. W bibliotece Akademii znajdowało się wiele pozycji piśmiennictwa polskiego, m.in. opracowań leksykograficznych, jak na przykład słownik Grzegorza Knapskiego, z którego na pewno korzystali autorzy naszego słownika, pozostający przecież w kręgu Akademii, a sam omawiany tu słownik jest z pewnością dorobkiem ideowym Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, choć powstał w Moskwie.

Materiał leksykalny prezentowanego słabo znanego słownika⁴ liczy około 7500 jednostek leksykalnych, z czego, według moich obliczeń, około 540 to polonizmy⁵, co daje trochę ponad 7%, a zatem niewiele. Znakomitą większość zasobu leksykalnego słownika stanowią wyrazy o proveniencji cerkiewnosłowiańskiej (cerkiewnoruskiej), dlatego jest to raczej zabytek języka cerkiewnoruskiego redakcji zachodniej – taki też zresztą nosi tytuł⁶ – a nie, jak chce jego wydawca prof. Horbatsch, ukraińskiego. Wyżej wspomniano, że autorzy korzystać musieli z polskiego słownika Grzegorza Knapskiego, co widać nie tylko w doborze znaczeń łacińskich, ale i w wyborze materiału leksykalnego. Spotkać tu możemy bowiem dosłowne tłumaczenia wyrazów polskich zaczerpniętych wprost z polskiego słownika, np. zakładam ręce za się – *закладаю руки за себя*, kielnia murarska – *кельня мурарска, рурный столп* – rurny słup. W takiej sytuacji zastanawiać może wartość takiego materiału dla leksykografii ruskiej, ponieważ te wyrażenia nie musiały być w powszechnym użyciu w języku, mogły znaleźć się w słowniku jako dosłowne przekłady wyrazów polskich ze źródła polskiego.

W kilku miejscach Knapski pewnych formacji nie zanotował, a ma je prezentowany słownik ukraiński, polski leksykograf zauważył kilka znaczeń, a w naszym słowniku znajduje się tylko jedno z nich. Fakt ten może świadczyć o twórczej pracy autorów słownika nad materiałem językowym.

Zdecydowana większość polonizmów w słowniku Sławinieckiego-Satanowskiego to wyrazy pochodzenia zachodnioeuropejskiego, które trafiły do ukraińskiego przez polszczyznę. Dotyczą one szerokiego zakresu tematycznego. Po pierwsze, znajdują się tu terminy prawno-administracyjne, co zrozumiałe, bo ziemie ukraińskie w tym czasie wchodziły w skład państwa polskiego, oznaczają

⁴ Szczegółowe informacje o tym cennym zabytku leksykografii ruskiej w monografii O. Horbatsch, *Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпифанія Славинецького*, Рим 1968.

⁵ Pod pojęciem polonizmów rozumiem tu nie tylko wyrazy zapożyczone z języka polskiego lub za jego pośrednictwem, lecz także wszystkie inne elementy polskiego systemu językowego, jak końcówki fleksyjne czy elementy słowotwórcze.

⁶ Врзми он *Лексикон словенлатинскій трудолюбимъ иноковъ Арсенія и Єпифанія в богоспасаемомъ граде Москве составлен.*

zatem realia administracyjne kraju. Niewielka, wręcz znikoma grupa słów dotyczy życia religijnego, związanego z realiami Kościoła katolickiego⁷. Zdecydowana większość zapożyczeń to słownictwo życia codziennego, znajdują się tu m.in. nazwy niektórych roślin i zwierząt, chorób, kamieni szlachetnych i minerałów, słownictwo budowlane, związane z wchłanianiem osiągnięć zachodnioeuropejskich w tej dziedzinie, polskie nazwy kolorów, nosiciele cech lub same nazwy cech, czynności lub stanów. Inna grupa to nazwy geograficzne, nazwy narodowości itp.

Jednostki leksykalne polskiego pochodzenia można umieścić w trzech grupach. Do pierwszej z nich zaliczają się zapożyczenia leksykalne z polszczyzny (lub przez polszczyznę) zaadaptowane do systemu wschodniosłowiańskiego, noszące ruskie lub ruskocerkiewne cechy fonetyczne. Bliskość genetyczna obu języków stwarzała możliwości automatycznej niejako adaptacji zapożyczeń przez dopatrywanie się w nich elementów rodzimych, co z kolei ułatwiało ich percepcję i prawie że automatyczną adaptację przez tworzenie własnych derywatów słotwórczych, czyli doprowadzenie do stanu wtórnej podzielności słotwórczej na gruncie języka zapożyczającego. Mowa tu o takich wyróżnikach adaptacji, jak:

- grupy typu *trat*, *torot* zamiast *trot* (z psł. *tort),
- fonemy [u], [‘a] na miejscu prasłowiańskiego *q, *e,
- [č], [ž] zamiast polskiego [c], [dz] z psł. *tj, *dj, *kt,
- typowo ukraińskie tzw. jać trzecie ([č₃] z [e] w nowej sylabie zamkniętej),
- nowe [e] < [‘a] < [*e] nie pod akcentem,
- typowe wschodniosłowiańskie *l*’ – epentetyczne,
- wyrazy pochodzenia polskiego z przyrostkiem *-ek* (<*ькѣ) przyjmowane do ukraińskiego zastępuje typowy w tym przypadku *-окѣ*,
- prapolskiemu *r’ > *ř* (*rz*) odpowiada regularnie ukraińskie [r] twarde,
- polskiemu krtaniowemu [h] odpowiada regularne ukraińskie [r],
- czasowniki adaptowane do ukraińskiego przyjmują regularnie końcówki w liczbie pojedynczej czasu teraźniejszego w 1. osobie *-y* (*-ю*), w osobie 2. *-еш* przy częstym polskim typie na *-am*, *-asz*, *-em*, *-esz*.
- ukraiński zapis niektórych wyrazów wskazuje jednoznacznie na cechy fonetyki ukraińskiej, takie jak: stwardnienie spółgłosek przed *-e*, [i] miesza się z [y], [e] po *č*, *ž*, *š* raczej regularnie przechodzi w [o],
- zmiękczone wymowa [л] zaświadczone w wahających się zapisach *ля//ла*, *лю//лу*.

⁷ Spośród terminów charakterystycznych dla obu Kościołów, zachodniego i wschodniego, z polskiego zapożyczone zostały terminy *законникъ*, *законница*, *пекло*, *пекельныи*.

Drugą grupę, przeciwstawiającą się powyższej, stanowią wyrazy będące dziedzictwem jeszcze prasłowiańskim o polskiej budowie morfologicznej lub postaci fonetycznej – obok tych samych wyrazów o postaci wschodniosłowiańskiej. Są one jakby imitacją polskiego modelu językowego (tzw. cytaty). Ta pokaźna grupa słów ma wartość stylistyczną i świadczy o roli polszczyzny jako języka tzw. kultury wysokiej, języka warstw wykształconych wobec ruskiego języka niskiego⁸. Należą tu wyrazy, w których notujemy polski rozwój dawnego *l* sonantycznego po spółgłosce przedniojęzykowej *l > *tu*, polskie zmiany w grupach typu *tort > *trot*, polski rozwój jeru ъ > *e*, polskie elementy słowotwórcze czy polską postać fleksyjną.

Grupę trzecią stanowią wyrazy znane i istniejące już w staroruszczyźnie, które zmieniły (rozszerzyły lub zawężyły) znaczenie pod wpływem polskim, czyli tzw. zapożyczenia semantyczne. Materiał poucza jednak, że w tej grupie wyrazów nie można wykluczać paralelnego rozwoju semantycznego niezależnie w obu sąsiadujących językach.

Proces wyróżnienia zapożyczeń jest sprawą niezwykle trudną w językach tak zbliżonych do siebie jak słowiańskie i pozostających w bezpośrednim sąsiedztwie geograficznym jak polski i staroukraiński. Dlatego niekiedy mogą wydawać się dyskusyjne pewne ustalenia, w szczególności dotyczyć to może nowych zapożyczeń z greckiego bezpośrednio do staroukraińskiego czy za pośrednictwem polskim, pożyczki węgierskie mogły dostawać się tu bezpośrednio, bo od roku 1370 ziemie Rusi Halickiej znalazły się pod panowaniem węgierskim, lub przez czeski i polski. Wydaje się wreszcie, że nie można zupełnie wykluczyć w prezentowanym słowniku wpływu polskiego na utrzymanie się form typu *млѣко*, *срѣбро*, zamiast ruskiego *молоко*, *молочный*, *серебро* czy cerkiewnego *млѣко*, *срѣбро* (przy założeniu, że postacią ruskocerkiewną jest *млеко*, *сребро* ze zmianą dawnego *k > [e]). Ta sama uwaga dotyczy istnienia w słowniku form typu *ѣдинъ*, *ѣлень* z nagłosowym *ѣ*- zamiast typowego ruskiego *о*- (*одинъ*, *олень*). Tradycyjnie uznawane za cerkiewizmy, mogą tu być po prostu polonizmami, co już wcześniej sygnalizowali H. Leeming czy W. Aniczenko⁹. Równie trudno jest oddzielić wyraźnie wyrazy pochodzące z czeskiego za pośrednictwem polskim, niekiedy wręcz trzeba uznać wpływ obu języków jednocześnie.

⁸ O. Horbatsch, op. cit., s. 315.

⁹ H. Leeming, Polonisms in a 17th-Century Ruthenian Text, „The Slavonic and East European Review” 1968, r. 46, z. 107, s. 286–287; W. Aniczenko, *Polonizmy w zabytkach białoruskich i ukraińskich XVI–XVII wieku*, „Slavia Orientalis” 1969, r. 18, z. 3, s. 329.

I. Zapożyczenia leksykalne z polszczyzny o ruskiej lub ruskocerkiewnej postaci fonetycznej:

академіа, аптека, аптекарській, za pożyczką z polskiego przemawia przede wszystkim forma z *-e-* zamiast *-i-*, jakiej powinniśmy oczekiwać przy zapożyczeniu z greki, w której długie $\bar{e} > i$ (gr. $\alpha\theta\omicron\eta\kappa\eta$); бабка roślina, 'подорожник'; белкотаніє; блакитный, pożyczka możliwego w staropolskim błakitny lub błękitny, bo w zabytku zdarzają się wahania w zapisie *ла//ля*, świadczące o wymowie tzw. ukraińskiego *l* średniego (psł.* $\epsilon > 'a$, co w pisowni mogło oddawać *ла* lub *ля*); бляха, брідость, броварь, бросквинный плодь, бросквиня, w takiej postaci wyraz ten notuje Кнапски w (niejedynym) znaczeniu 'brzoskwinia, owoc'; брудь, брудный, бурштинь; вага, za polskim zapożyczeniem przemawia tu niemieckie pochodzenie w staropolskim, skąd rozproszczyło się zapewne na całą Ruś (Brückner 1998:598); веснякъ, волю 'wolę'; гакъ, гакую; галабартъ, галабартникъ, por. pol. halabarda, halabardnik; галка (мушкатовая); галунъ, галунистый, галунований (Кнапски: hałun, hałunisty, hałunowy w znaczeniu 'alumen, siarczan glinowo-potasowy, ałun'); гартую, por. pol. hartuję; гасло, por. pol. hasło; гѣль 'gil' (ptak); глушець; господарській, господарую; гута; дармо; дорочный; дратва; друкарня, друкарь, друкую; дрыаковъ; дудокъ; дунчикъ; едвабъ; жужѣль; жупань 'ubiór męski'; забобоны, забобонный; забраненіє, забраняю; завада; заводникъ, wyraz znany, co prawda, w gwarach rosyjskich, lecz w znaczeniu 'zачинщик, затейник', za pożyczką polską przemawia znaczenie 'zawodnik (sportowy), biegacz'; завстыжаю; закладаю руки за себя; законникъ, законница, za polskim zapożyczeniem przemawia tu znaczenie 'mnich', w staroruskim i w gwarach rosyjskich wyraz ten oznacza prawnika; запаленіє; застановляю; збраняюся; збытнѣ; збытокъ 'luxus' (u Кнапского: zbytek – luxus); зегарь; канцлѣрь; карбую; карбовый; карель, карлица, карловатый, gwary rosyjskie znają ten wyraz w postaci карла, forma przemawia zatem za polską pożyczką; кармазинъ, кармазиновый; катъ, катованіє, катовня; каштелянь; келихъ, келишекъ; келня (мурарска); кирь 'tani gruby płaszcz', w tym samym znaczeniu u Кнапского; клопотъ; клямка; клямра; кноть; копа сѣна; краканіє, кракаю; крамъ, крамарка, крамарь, крамарській, крамарство; крата(-ка); кресиво; креска; креслю; крукъ ptak 'corvus'; крущевая гора 'kopalnia kruszcu', wyraz znany już od epoki staropolskiej; куропатва; курникъ 'gallinarium chors, kurnik' (Кнапски notuje w dwóch znaczeniach: 'miejsce' i 'osoba doglądająca kur', Srezniewski notuje ten wyraz raz tylko w znaczeniu osoby); кушнѣрь; лавникъ 'assessor', za polskim pochodzeniem przemawiają dane pozajęzykowe, instytucja ławników sądowych charakterystyczna jest

dla prawa polskiego i pojawiła się w nim w XIII w., zapewne z Niemiec, bo nasz ławnik jest kalką niem. Schöffentuhl (Brückner 1998:307), ze staropolskiego mógł ten wyraz dostać się do języków ruskich, pierwotnie do staroukraińskiego; лавенда; ладунокъ, ладую; лань; ланцухъ, ланцушокъ; липецъ ‘miesiąc Julius’; литвинъ; ломикамень (pol. ‘łomikamień – skalnica’); лудячій, por. pol. łudzący; лѣщина; лѣщъ; макологва, ‘makolągwa, ptak z rodziny łuszczycowatych, popularny w Polsce’; маменіе; марногравцы, u Knapskiego jednak марнотрава w liczbie pojedynczej; маршалокъ, маршалкую; марципанъ, марципанний, choć w polskich źródłach zawsze z e, a nie i; маслянка; мата; матераць; матня; машкара; ментуць (рыба), u Hrinčenki ментуз, zapisy te oddają prawidłowy, pierwotny zapis polski (mientus, Brückner 1998:332, tak też u Knapskiego); мигдаль, мигдаловый; млынъ; млынний, млынскій, млынница (wszystkie te formacje notuje też Knapski); москвитинъ, por. moskwicin (Knapski); муръ; мурарскъ, мурованый ‘saxo structus’, муровый, мурую ‘muro moenia constituo’, staroruski słownik Srezniewskiego notuje мурованый w za- bytku z 1559, nie było jednak w strus. czasownika муровати (w cerkiewnym муровати w zupełnie innym znaczeniu ‘ungere, mazać, smarować’), za wcześnieją pożyczką z polskiego przemawiają i względy pozajęzykowe, Słowianie nie znali murowanych budowli, przyszły one do nas z Zachodu; нагробокъ; нестатечный; непраный; неублаганный; нитованный, нитую; ножички; носорожець; нурокъ; облуда; огаръ; огниво; окуляры; опилство, опилый ‘który lubi dużo pić’, u Knapskiego ‘skłonny do dużego picia’; оправа книгъ; ормянинъ; осеть; оспалство, оспалый; остатній; отпочиваніе, отпочиваю; особный ‘unicus, singularis’; ощепъ; паль; папуга, папужастый, oba wyrazy u Knapskiego; папѣръ, папѣрникъ, папѣрня, папѣровая, najprawdopodobniej można tu dopuścić ѣ z [e] w sylabie zamkniętej, co dla staroukraińskiego charakterystyczne i bezpośrednią pożyczkę z polszczyzny, za czym dodatkowo mogą przemawiać identyczne z polskim derywaty, które notuje też Knapski, za- pożyczono tu jakby całą grupę wyrazów z tego pola semantycznego, z tego względu nie podejrzewam tej formy o grecką pożyczkę przez cerkiewnosłowiański папиръ; паралитикъ; пармезанъ; партачство, партачь, Knapski nie notuje jednak pierwszego z nich; пасмо; пекло, пекелный, choć spodziewalibyśmy się ‘адъ’; перла; перу; пивонія; пигулка; пискоръ, por. pol. piskorz; плахта; плѣвы; повинень, повинный; поводъ, поводится ‘powodzi się’; повольываю; повозокъ; повторе; подвечерокъ; подвоеводіе; подвои ‘postis, drzwi, u Knapskiego: podwoy; подземни людіе; подле, za polskim pochodzeniem prze- mawia znaczenie ‘obok’, dialekty rosyjskie znają ten wyraz w znaczeniu ‘we- dług czego’ (jak w czeskim); подскарбїи, подскарбство ‘questura, thesaurii

munus', Кнапски не нотује, brak też w stpol.; подстароста; подстоліи; позосталый; политикъ; полудне; полудневый 'część doby'; полщизна; помалу; помаранча; помпа; попыхаю; посока; потварца, por. jednocześnie polski przyrostek *-ca*; похва; праса; прасую; прегинание, прегинаю; предусталю; прежуваніе, прежуваю, прежуватель; презъ; претож, por. polskie przetoż; пригода; прикладъ; прилеглость, прилеглый; принагляю; приналежить(-ый); припадковый, припадокъ; припаденіе; присмакъ; пристойть, Кнапски: przystoi co komu; притомность, притомный, za polską (lub czeską) pożyczką przemawia znaczenie 'praesens, obecny'; пструкъ 'gyba pstrag'; пытлюю 'pollinario, przesiewam', пытелникъ; рамы (оконъ); реестръ; родзинка; розбратство, розбратствуюся, por. notowany przez Кнапского czasownik rozbracić; розмаринъ; рубинъ; рура, рурмистръ, рурный столпъ, jak u Кнапского rurny słup; рушница; рыдвань; рыдель; рымарь; рыноковый, рынокъ; рѣзомѣшокъ 'rzejmieszek'; сажавка 'sadzawka', сажавчанный; сакъ 'rodzaj sieci na rybu', przy cs. мрѣжа; сакра; сакраментъ; святокрадство, святокрадецъ; святокупство, святокупецъ; сенаторъ; сервета; сикавка; сикора; скарга, скаржуся; скиба (рольная); склепъ 'fornix', подваль', forma ta mogła dostać się do staroukraińskiego także pod wpływem czeskim, w znaczeniu 'fornix, piwnica' także u Hrinčenki; скробаніе, скробанный, скробачка, скроблю; слимакъ; словакъ 'Słowianin'; словникъ; слыню 'floresco, słyne'; слюсарь, Кнапски не зна jeszcze tego wyrazu; смакъ; смалець, смалцованный; смаркачь, смаркаю, смаркотины; спинаніе, спинаю 'colligatio, colligo, razem wiązać, spinać', за polskim pochodzeniem przemawia znaczenie; сплѣснѣлый, por. pol. spleśniały'; сподница 'spódnica', сподный 'to, co znajduje się pod spodem'; спустъ; спѣвакъ, por. dodatkowo polski formant *-ak*, спѣваю; спѣжарня, por. pol. spizarnia; срожуся; ставъ; стадіонъ; стодола; столецъ, столечный градъ; стось; стонога; струсь (z niem. Strauss przez polski do ukraińskiego – Brückner 1998:521, u Кнапского 'strus'); стуляю уста, стулений; сукмана; сцѣсло (=стисло, pol. 'ściśle'); таборъ, w którym nie można wykluczyć bezpośredniej pożyczki z węgierskiego; талерь; таній, танѣю; Татры; твержа, por. pol. twierdza; теселкій; торба; топазь; топненіе, топнѣю; тополя; травникъ; трутизна; туркусовый; угинаніе, оугинаю; оукропъ; оурога; оуродивый; оурѣкатель, оурѣкаю, por. pol. urzekać; оусарь 'husarz', (Кнапски: usarz); оуставичность, оуставичный; оуступую кому; оучинность, оучинный; оучоный; фалдюю; фига; флегма, флегмистый; фляки; фляш(к)а; франца (болезнь); френзля, Кнапски не нотује, ale w stpol. frendza / frędza, frędzla, frędzel; фунтъ, фунтовый; фурманъ, фурманю, u Кнапского: furmanіе; футро; халупа; хвала богу; хвастъ;

хвѣюся; хлопъ; хлоста; хмара; хоружій; хроповатость, хроповатый, хроповатѣю, хроповачю (pol. chropowacę, ale u Knapskiego tylko chropowacieję); хуст(к)а; хуханіе, хухаю; цеберъ; цебуля; цегла, цегляный; цетнаръ; цехъ; цехую; цинь, z ciekawą formą rodzaju męskiego przy polskiej żeńskiej супа u Knapskiego, циновый; цитрина; цминтаръ, nawiązujący zapewne do stpol. formy смyntarz, tu z pomieszaniem tyrowym dla ukraińskiego [и] i [ы]; цукоръ, цукрую; чашка (у главы); шабля; шалвѣя, w której ѣ może zastępować i w związku z ukraińską zasadą ѣ = i, u Knapskiego szalwiiа; шалка, por. pol. szalka, nie znany w słownikach polskich tamtego okresu; шафранъ¹⁰ (-аню), Knapski: szafranię; шафиръ (-овый); швачка; шинакрство, шинакръ, шинкую; шиперъ; шарпетка, tak też Hrinčenko, pierwotnie polska szkarpetka z włoskiego scarpa, scarpettiere, współczesna polska wymowa jest zatem wymową mazurzącą; шкатулка; шкатуля; шляхетство, шляхтичь; шнуръ(-окъ); шопа; шпакъ; шпихлѣръ; шубеница, шубеничникъ; щавъ; щепъ, щеплю древо; щудло; щуплость 'exilitas, gracilitas'; щую (псами); яловець; ярмаркъ(-овый).

II. Wyrazy z polską postacią fonetyczną lub utworzone na wzór polski:

выглоченый; дозорца, z polskim formantem -ca przy znanym psł. rdzeniu i nadal zachowanym jego znaczeniu, Dal (I 454) notuje następujące derywaty w znaczeniu 'dozorca': дозиратель, дозорник, дозорничий; домовство 'res domestica' por. tu pol. formant -ostwo; древнѣю, por. polskie drewnięę (Knapski); единъ; елень (porównaj wyżej); задушный день, w tym znaczeniu Srezniewski notuje задушье, задушьница; збанъ, przy staroruskiej formacji чьбанъ; збѣгъ – wyraz o polskiej postaci fleksyjnej przy znanej w staroukraińskim formacji збѣга, избѣгъ; згонины 'części kłosów i słomy pozostałe po młóceniu' u Hrinčenki z Braclawszczyzny, wyraz znany także współcześnie na północnym Mazowszu i na Lubelszczyźnie; казалница; карпъ, za polskim zapożyczeniem może przemawiać postać wyrazu, zapożyczonego ze staro-wysoko-niemieckiego i przyjętego pierwotnie na Rusi w postaci короп < *korp (Vasmer II:202); келбъ, z polską postacią i rozwojem dawnego jeru w psł. *къlbъ; копецъ, derywat od czasownika копать, za pożyczką polską przemawiać może znaczenie i budowa słowotwórcza (dialekty wschodniosłowiańskie, według moich ustaleń nie znają takiego derywatu) i rozpowszechnienie wyrazu w gwarach

¹⁰ U Hrinčenko: шахванъ z typową zamianą obcego ф на хв. Zapis z ф poświadczа obce pochodzenie wyrazu. Słownik Mikłosicha z1865 r. notuje ten wyraz w XIV-wiecznym zabytku serbskim, jednak identyczne jak w polskim derywaty mogą świadczyć o jego polskiej tu proweniencji.

zachodnich i ukraińskich (Dal II:157); кравець, derywat od czasownika кроить, występujący w staroukraińskim oraz w gwarach południowych i zachodnich rosyjskich, sąsiadujących z tymi, w pozostałych narzeczach wielkoruskich formacje кроитель, кройщик, кроильщик; колысаніе, колысатель, колышка 'колыска' (zapewne pod wpływem formy колышу), колышу, obocznie do postaci колыхать, prawdopodobnie pod wpływem polskim; кроста, кроставый, кроставѣю (cerkiewne кроста, rus. короста); por. polski rozwój fonetyczny; куля, staroruski zna w tym znaczeniu ('pocisk') formację куль, tu polska postać morfologiczna rodzaju żeńskiego z końcówką -a, -'a, notowana także przez Hrinčenkę); млеко, млечко, млечный (porównaj o tym wyżej); надѣа obok надежда, u Hrinčenki надія; накрывка; наоучитель, może jednak jest to regularny derywat od наоучити, którego nie notują słowniki, na pewno poparty wpływem polskim; невѣстюхъ z polskim sufiksem -uch; негостинность, негостинный, przy znanym w dialektach wielkoruskich złożeniu (не)гостеприимный; недобитый; недопечоный; недорослый; немовую, немовующій, немовятко, u Knapskiego niemowiętко, formy ruskocerkiewne utworzone od psł. rdzenia *mlъva > мо́тва, współcześnie мова, rdzeń ten znany jest na wschodzie Słowiańszczyzny w postaci молва, mamy tu polski rozwój dawnego */ sonantycznego; непокой; носаль 'kto ma wielki nos' (tak też u Knapskiego), z możliwym w polszczyźnie sufiksem -al w funkcji tworzenia nazw ekspresywnych, urabiającym nazwy nosicieli cechy, w staroruskim ten przyrostek, jak wskazują na to materiały indeksu *a tergo* do słownika Srezniewskiego¹¹ tworzył najczęściej nazwy wykonawców czynności, ale na przykład w gwarach białoruskich może tworzyć często nazwy ekspresywne¹², problem pochodzenia tego wyrazu jest zatem dyskusyjny; новоженець, za polskim pochodzeniem przemawia budowa słowotwórcza wobec znanego na Rusi новожен, новоження; обаленіе, обалитель, обаляю(-ся), za polskim pochodzeniem przemawia przede wszystkim budowa słowotwórcza i znaczenie przy zachowanym związku z ogólnosłowiańskim czasownikiem *valiti, pol. walić, strus. валити; обумерлый, обумираю, por. obumarły, obumieram; огурковый, огурокъ, wobec typowego na Rusi огурець; окрыкъ z typowym dla ukraińskiego pomieszaniem [i] i [y]; опека, опекунь, опекунство, derywaty od ogólnosłowiańskiego i prasłowiańskiego czasownika *pešti sę < *pekti sę, w takiej postaci znany jest tylko w polskim

¹¹ I. Dulewicz, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniak, *Indeks a tergo do Materiałów do słownika staroruskiego I. I. Srezniewskiego*, pod red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej, PWN, Warszawa 1968.

¹² M. Sajewicz, *Desubstantywne osobowe nazwy subiektów właściwości z formantem sufiksальnym w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny*, „Acta Polono-Ruthenica” 2000, z. 5, s. 251–252; П.У. Сцяцко, *Народная лексіка і словаўтварэнне*, Мінск 1972, s. 244.

i ukraińskim, później w rosyjskim, co mogłoby przemawiać na korzyść polskiego pochodzenia wyrazu na Rusi; осторожность, осторожный, przy spodziewanym осторожный, осторожность; павъ, według polskiego typu praw przy ruskocerkiewnym ПАВА; пагорокъ; патріарха, z polską formą fleksyjną deklinacji żeńskiej rzeczowników męskich; пекарня, пекарскій, пекарство; пивоваръ; плотно, por. pol. płótno; повлока, przy spodziewanym поволока (tak u Hrinčenki); подобнѣ; подешва (cerk., ruskie ПОДЪШЬВА > podošva); покуса; половъ рыбъ; посель (por. strus. посель>посоль), поселскій, поселствую, поселство; послуга, послугую (u Knapskiego posługa 'posługowanie', posługuję komu); потаемный, por. polską budowę słowotwórczą; пребіаю 'przebijam'; пребираю; пребѣгъ, пребѣгаю, пребѣганіе, por. pol. przebieganie, przebiegam, u Knapskiego dodatkowo przebieg; преможный; прениканіе, преникаю; преносины, преношу (-ся где) – w wymienionej serii wyrazów formant *пре-* zamiast spodziewanego *непре-* niewykluczony pod wpływem polskiego *пре-* (co pierwotnie **pře* < **per-*, bo Rusini staropolskie ř- oddawali swoim *r* twardym¹³); притрудный (polski prefiks *при-* oznaczający zmniejszenie intensywności cechy); простакъ, z polskim formantem *-ak*, простатскій; прохнѣлость, прохнѣю, por. pol. próchnieć, próchno, wschł. порошок; прусакъ (cerk. проуѣснѣ, polski formant *-ak*); пшелка, пшелникъ, пшкола, przy wschł. бьчела > пчела; рыжавый; скаменѣлый; слома (але соломяная); слонечный; слонце (і солнце); служебница; спю (але теж сплю); сребристый, сребро, wyżej porównaj uwagi o млеко; средний (jak obok); старизна 'veteramenta', rzeczy stare, starzyzna, polskie znaczenie formantu *-izna*; сухоты, wobec staroruskiej formy соухота 'chahotka', u Hrinčenki сухота; сынова, za polskim rodowodem przemawia budowa wyrazu z formantem *-owa*, dialekty rosyjskie znają postać сыновка z przedrostkiem *-owka*; тачка, nie można jednak wykluczyć, że to regularny derywat od strus. тачати z nietypowym w staroruszczyźnie formantem *-ka* dla nazw narzędzi (w tym znaczeniu występuje on chyba tylko w wyrazie трѣбѣка, jeśli nie jest to deminutivum od трѣба); тенкій, тенкость; тенчѣю (por. *тънѣкъ, które powinno dać тонк-); тлумокъ, por. Knapski тлѣмок, z polskim rozwojem psł. *l sonantycznego; оулюбленъ, obok postaci възлюбленъ, por. polski przyrostek *u-*; члонки (і члѣны); шкаредъ 'szkaradny', z samogłoską [e] zamiast [a], może kontynuującą jakąś gwarową formę polską nawiązującą do czeskiego szkared, stpol. szkarad(n)y / szakarad(n)y, Knapski: szkaradny.

¹³ Z. Stieber, *Pierwotne osadnictwo Łemkowszczyzny w świetle nazw miejscowych*, Biuletyn PTJ, 1936, z. V, s. 60.

III. Wyrazy o rozszerzonym (lub zmienionym) znaczeniu pod wpływem polskim:

близнята (znak Zodiaku); водникъ (znak Zodiaku), tu znaczenie przemawia za ich polskim rodowodem i takie znaczenie u Кнапского; воевода, воеводство ‘urząd administracyjny’; выхоть ‘latryna’, tak też u Кнапского; доводъ(-ный), довожую чего ‘argumentum, argumentis colligo’, por. znaczenie staroruskie ‘przeprowadzać dochodzenie’, pod wpływem języka polskiego rozszerza się znaczenie ‘udowadniać, przytaczać argumenty’; домовникъ ‘domownik, krajan’, por. staroruskie znaczenie **ДОМОВЬНИКЪ** ‘właściciel domu, zarządca domu’, zmiana znaczenia pod wpływem polskim, możliwe jednak, że jest to regularny derywat od istniejącego przymiotnika **ДОМОВЫЙ** ‘związany z domem’, w tym przypadku można by było mówić o równoległym niezależnym rozwoju semantycznym; доноситель ‘delator, donosiciel, denuncjant’, w staroruskim доноситель w znaczeniu ‘przynosić, który przynosi’, dlatego nie można wykluczyć tu metaforycznego zawężenia tego znaczenia pod wpływem polskim; дѣло z wyjaśnieniem odautorskim ‘что стреляют’, por. polskie ‘działo’ – słownik Srezniewskiego notuje jedno z wielu możliwych znaczeń leksemu дѣло ‘spór, walka, спор; сражение; подвиг’. Można by tu przypuszczać metaforyczne rozszerzenie pod wpływem polskim tego właśnie znaczenia (walka → jedno z urzędów służących do walki); гаевый – to ogólnosłowiański wyraz, nieznan tylko w języku rosyjskim¹⁴, w ukraińskim derywat гаевый ‘związany z gajem’ notowany przez Hrinčenkę, tu o zawężonym znaczeniu ‘pracownik leśny’, wątpliwy raczej paralelny rozwój semantyczny, z powodu braku świadectw na istnienie znaczenia ‘pracownik leśny’ w gwarach wschodniosłowiańskich; грозда, za polskim zapożyczeniem przemawiać może abstrakcyjne znaczenie, znany ten wyraz dialektem rosyjskim ma znaczenie nazwy czynności od czasownika grozić, nie można zatem wykluczyć, że to wyraz pierwotny, prasłowiański, a na pewno wschodniosłowiański, który na gruncie ukraińskim zmienił znaczenie pod wpływem polszczyzny; живлю(-ся) ‘кормлю’, Srezniewski notuje tylko znaczenie ‘давать жизнь, оживлять’; коноваль ‘weterynarz’, коновалство ‘weterynaria’ (w takim znaczeniu u Кнапского), oba wyrazy znane w staroruskim, lecz w znaczeniu podobnym do współczesnego polskiego ‘byle jaki, niedouczony lekarz’; лагодный, wyraz znany w staroruskim w znaczeniu ‘легкий, приятный, умеренный; facilis’, tu w znaczeniu ‘ludzki, przyjazny, добродушный, упрямый’, w tym samym znaczeniu u Hrinčenki, czyli tak jak w języku polskim, co może wskazywać na zapożyczenie semantyczne; листопадъ ‘november’, Srezniewski

¹⁴ Ф. П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, „Наука”, Ленинград 1972, s. 527.

notuje znaczenie ‘październik’, u Hrinčenko także znaczenie staroruskie; лихва, wyraz znany w staroruskim, Srezniewski i Grinčenko notują w znaczeniu ‘рост, процент, прибыль’ już w Ewangeliarzu Ostromira w Mt. 25, 27: **взялъ выхъ свое съ лихвою** jednak z objaśnieniem na marginesie do **съ лихвою**, niewykluczone, że był to mało znany dialektyzm już w epoce staroruskiej, który zanikł, a w dialektach zachodnioruskich utrzymał się pod wpływem polskim, może to nawet wtórna pożyczka z polskiego; **набываю, набыгье**, za polskim rodowodem przemawia znaczenie ‘nabyć, zdobyć’ wobec powszechnego na wschodzie Słowiańszczyzny ‘powiększyć się’; **олтарь**, za pożyczką z polskiego przemawiać może tu znaczenie ‘mensa, престол’, a nie, jak w cerkiewnosłowiańskim – ‘prezbiterium’; **отпись**, za polskim pochodzeniem przemawia znaczenie ‘odpis, nazwa wytworu’, wobec znanego w różnych dialektach wschodniosłowiańskich ‘odpisywanie, nazwa czynności’; **пивница**, za polską pożyczką przemawia znaczenie takie, jak we współczesnym języku literackim ‘pomieszczenie (pod lub poza) domem, w którym przechowuje się żywność, zapasy’, w dialektach rosyjskich formacja ta ma znaczenie ‘pomieszczenie do przechowywania piwa’, tak samo też u Knapskiego i w staropolskim; **погребъ** ‘pogrzeb’ też **погрѣвъ**; w cerkiewnym wyraz ten oznacza ‘miejsce grzebania, cmentarz’. U Hrinčenki **погребъ** i **погриб** w znaczeniu ‘pogrzeb’; **потрава**, za polską pożyczką przemawia znaczenie ‘potrawa’, a nie związek z czasownikiem **потравливати**, **потравити**; **почеть**, za polskim rodowodem przemawia znaczenie ‘turma equitum, poczet’, w którym nie odczuwa się związku z czasownikiem **почитать**, **почесть**; **пранѣ**, ‘lotura, пранѣ хуст’, o polskim rodowodzie tego znaczenia świadczy metaforyczne rozszerzenie znaczenia pod wpływem polskim, bo rzeczownik ten oznaczał pierwotnie ‘deptanie, ściskanie, naciskanie’; **радь** (творю что); **святыня** ‘świątynia, miejsce święte’; w cerkiewnym **святыни** w znaczeniu ‘świętość’; u Grinčenki w obu znaczeniach; **оумысль** ‘mens, ratio, rozum, cs. **оумъ**’, w staroruskim słowniku Srezniewskiego w znaczeniu ‘размышление’, znaczenie może przemawiać za pożyczką z polskiego; **оупрашаю** w znaczeniu ‘умоляю’, Srezniewski notuje tylko w znaczeniu ‘выпрашаю’, w znaczeniu ‘умоляю’ ma ten wyraz także Hrinčenko. Nie można tu jednak wykluczyć paralelnego rozwoju semantycznego, tym bardziej że wyraz ten istnieje w tym samym znaczeniu we współczesnym języku rosyjskim.

Z biegiem czasu formacje wymienione w grupie II ustąpiły miejsca formacjom rodzimym. Proces ten poświadcza, że były to formacje przeniesione na grunt ruski mechanicznie, nieprzydatne w systemie, pełniące funkcję stylistyczną jako formy języka tzw. kultury wyższej, które świadczyły o słabej jeszcze pozycji języka literackiego ukraińskiego. Proces ten wskazuje też na poczucie

odrębności obu kontaktujących języków przez nosicieli języka ukraińskiego pomimo dwujęzyczności niektórych z nich.

Jak pouczają dane słownika Dala, wiele z omówionych tu formacji dotarło także do dialektów rosyjskich, a niektóre nawet do języka literackiego tamtego okresu¹⁵, niewątpliwie za pośrednictwem ukraińskim.

Słowniki

- Brückner A. (1998), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, Wiedza Powszechna (w nawiasie numer strony).
- Dal – Даль В.И. (1956), *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва (cyfra rzymska oznacza tom, arabska – stronę).
- Hrinčenko – Гринченко Б.Д. (1907), *Словарь української мови*, т. 1–4, Київ.
- Knapski – Snapius G. (1643), *Thesaurus polono-latino-graecus*, Cracoviae.
- Srezniewski – И. И. Срезневский (1989), *Материалы для словаря древнерусского языка*, Москва (reprint), т. 1–3.
- Vasmer – Фасмер М. (1964), *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва 1964–1973 (cyfra rzymska oznacza tom, arabska – stronę).

Резюме

Полонизмы в украинско-латинском (славяно-латинском) рукописном словаре Арсения Славинецкого и Епифания Сатановского XVII века

Польско-восточнославянские языковые контакты имеют многовековую традицию. Уже древнейшие русские тексты обилуют польскими заимствованиями, древнерусские лексемы насчитываются и в древнепольских текстах. В Великом княжестве литовском польский язык постепенно становится официальным языком, обслуживающим все сферы жизни, языком культуры, образованных слоев населения. Польскому языку учили и в Киево-Могилянской академии.

В статье описываются польские языковые элементы в славяно-латинском словаре (по мнению других – украинско-латинском) Е. Славинецкого и А. Сатановского. Словарь этот написан в Москве, но несомненно является идейным наследством Киево-Могилянской академии. Он насчитывает около 7500 лексем, из которых 540 можно считать польскими заимствованиями. В работе над словарем использовался польский словарь Григория Кнапского, по всей вероятности 1643 года издания. Языковой материал словаря легко помещается в трех группах: 1) западноевропейские по своему происхождению слова, заимствованные через посредство польского языка, адаптированные в фонетическом и морфологическом отношении, 2) слова (часто общеславянского происхождения)

¹⁵ S. Kochman, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Słownictwo*, WSP, Opole 1975; H. Leemig, *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696. Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego*, Ossolineum, Wrocław 1976; W. Witkowski, *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Universitas, Kraków 1999.

с польским фонетическими и морфологическим чертами (так называемые цитаты), 3) слова (часто общеславянского или древнерусского происхождения), значение которых изменилось под влиянием польского языка (семантические заимствования). Исследователи польско-русских языковых контактов отмечают существование подобных лексем и в русском языке того времени, несомненно заимствованными из украинского языка.

Summary

Polish borrowings in the Ukrainian-Latin (Slavic-Latin) hand-written dictionary by Arseniusz Korecki-Satanowski and Epifani Sławiniecki (XVII c.)

The article describes Polish language elements in the Slavic-Latin dictionary (some call it Ukrainian-Latin) by E. Slavinecki and A. Satanowski. The dictionary was assembled in Moscow but undoubtedly the idea content of it belongs to the Mogila Academy in Kiev. It numbers about 7 500 lexemes, 540 of which can be considered Polish borrowings. In the research the dictionary of the Polish language by Grigory Knapski (presumably published in 1643) was used. The linguistic material of the Slavic-Latin dictionary is distinctly divided into three groups:

1. Words of Western European origin, borrowed with the aid of the Polish language, phonetically and morphologically adapted;
2. Words (often of panto-Slavic origin) with the Polish phonetic and morphological characteristics (so called „quotes”);
3. Words (often of panto-Slavic or Old Russian origin), the meaning of which had changed under the influence of the Polish language (semantic borrowings).

Researches of the Polish-Russian language contacts point to similar lexemes in the Russian language of that period that were undoubtedly borrowed from Ukrainian.